

Om Fishers bidrag skal det i øvrigt anføres, at det ligesom Leon Jespersens er et debutarbejde med en rigelig omstændelig og uvedkommende redegørelse for arbejdsprocessen og for politisk-administrative forhold, der må anses for almindeligt bekendte. Visse konklusioner og synspunkter udtrykkes i lidt bastante vendinger. Det er muligt, at artiklens ydre form er præget af, at der er tale om et fra engelsk oversat arbejde, men forfatterens afsluttende bemærkninger fremtræder under alle omstændigheder i en lidet klædelig sprogdragt. Ligeledes kunne han nok have serveret sine morsomheder med større raffinement i stedet for at trampe i dem (jfr. indledningen s. 168). Disse betragtninger gælder dog især artiklens ydre form og sagligt set er der da tale om en habil undersøgelse.

Steffen Heiberg

Thomas Munck: The Peasantry and the early absolute Monarchy in Denmark 1660-1708.
Kbh., Landbohistorisk selskab 1979, 262 s. 100 kr. (særpris 80 kr.).

Denne engelsksprogede fremstilling af forholdet mellem bondestanden og den tidlige enevælde i Danmark 1660-1708 er udarbejdet med henblik på erhvervelse af den engelske doktorgrad ved the University of East Anglia. Fremstillingen lægger hovedvægten på en analyse af statsmagtens politiske og administrative holdninger til bondestanden i slutningen af 1600-tallet. Herved knytter værket an til en række klassiske fremstillinger af bondens politiske og retslige stilling i perioden før de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet. Disse fremstillinger fremkom i årene umiddelbart før og efter 1888 i forbindelse med Stavnsbåndsløsningens 100 års jubilæum, men siden har nye fremstillinger været en mangelvare bortset fra Gunnar Olsens centrale fremstilling af bondens retsstilling i »Hundehullet, træhesten og den spanske kappe«, der udkom i 1960.

I sit arbejde vil Th. Munck endvidere knytte sin tolkning af de administrative og retslige holdninger til bøndernes sammen med en fremstilling af landbrugets og bøndernes økonomiske forhold i perioden (s. 11 f.). Pladsen tillader ikke her en nærmere diskussion af de centrale metodiske problemer, som en sådan fremgangsmåde medfører. Nærværende anmelder er imidlertid ikke overbevist om den foreliggende tolknings holdbarhed, ligesom den af forfatteren postulerede forståelse for og tillid til den enevældige kongemagt fra bøndernes side er baseret på yderst tendentiøse kilder. Når dette er sagt, skal det ligeledes fremhæves, at forfatteren i sin gennemgang af de retslige og centraladministrative kilder vedrørende opfattelsen af bønderne i denne periode dokumenterer en imponerende grundighed og kendskab til sit kildemateriale. Her lades ikke mange sten tilbage at vende for kommende forskere.

I det følgende skal tre af aspekterne vedrørende forholdene i perioden 1660-1708 nærmere behandles. For det første skal nogle af problemerne ved at basere en overordnet historisk tolkning på vor nuværende viden om landbrugets produktionsmæssige og økonomiske forhold i slutningen af 1600-tallet diskuteres. Dernæst skal beskatningsforholdene for landbruget i perioden samt statsmagtens holdning til bønderne, tolket ud fra den gennemførte regulering af godssystemet, nærmere omtales.

Indledningsvis bliver det fastslået, at hovedparten af den danske landbrugsproduktion var indrettet på selvforsyning (s. 27), således at der ikke blev taget afsætningsmæssige hensyn ved produktionstilrettelæggelsen. Dette forekommer dog at være en alt for summarisk udgangsposition for vurderingen af det samlede danske landbrugs produktionsplanlægning i 1600-tallet. Her ville det have været frugtbart med en mere kompliceret forklaringsmodel. Man kunne have ønsket sig en opdeling på henholdsvis vegetabilsk og

animalsk produktion. Endvidere en særskilt vurdering af forholdene for henholdsvis hovedgårdsdrift og bondegårdsdrift. Endvidere henføres den danske jordejendomsstruktur og produktionssystemet til Grundherrschaftstypen. Når dette system fastholdes i 1600-tallet, er det fordi stordriften produktionsmæssigt manglede succes i første halvdel af 1600-tallet, og derfor manglede incitamentet til at nedlægge bøndergårde og udvide hovedgårdsdriften (s. 21). Dette argument føres videre gennem den afbalancerede vurdering af omfanget af bondegårdsnedlæggelser i perioden 1650-1699, der betegnes som en lille, omend mærkbar ændring af jordfordelingen til fordel for hovedgårdsdrift (s. 24). På denne baggrund er det forunderligt at se, hvorledes Thomas Munck kort efter følger Gunnar Olsens ved at hævde, at hovedgårdsdriften kunne synes mere profitabel end fastholdelse af bøndergårde og afgifterne fra disse (s. 25). De to forklaringer harmonerer ihvertfald ikke særlig godt med hinanden. Problemerne ved at bygge på den eksisterende litteratur bliver endnu større, når det faktiske foldudbytte skal vurderes (s. 28). På trods af henvisningerne til den eksisterende litteratur lægges Gunnar Olsens foldudbytteberegninger for hovedgårdsjorder under kronen 1610-1660 alene til grund for skønnet på et gennemsnitligt foldudbytte i 1600-tallet på 3-4 fold i normale år. I note 43 påpeges det endvidere, at der intet er, der tyder på, at hovedgårdsjord kunne forventes at give et højere foldudbytte end bondegårdsjord. I note 45 anføres G. Poulsens artikel fra 1976 »Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. årh.«.

Heri fremføres det, at der kunne være forskel på udbyttet på henholdsvis ladegårde og bondegårde. For det første blev ladegårdene drevet ved hovbønder, som måske ikke var så omhyggelige med avlingen, som de ville have været på deres egne jorder. For det andet var dyrkningsmetoderne forskellige, idet bøndernes jorder blev dyrket mere intensivt, således at deres marker var relativt frie for ukrudt. Desuden kan det formodes, at bøndernes jorder var bedre gødet, idet de havde mere kvæg pr. arealenhed end ladegårde og hovedgårde. Disse argumenter fremføres til støtte for en teori om, at bøndernes foldudbytte var betydeligt større end hovedgårdenes. Herudover anviser G. Poulsen en metode til at efterprøve teorierne om bøndernes større foldudbytter gennem en sammenstilling af tiendeafgifter og udsædsopgivelser fra slutningen af 1600-tallet. Disse beregninger tyder på et gennemsnitligt foldudbytte for bønderne på omkring 5 fold. Debatten om den anviste beregningsmetode er langt fra afsluttet endnu. De seneste indlæg synes at pege på foldudbytter mellem 5 og 9 alt efter kornart og jordbundens beskaffenhed.¹ Ud fra den nyeste forskning er der altså intet, der umiddelbart taler for, at hovedgårdene gav en større afkastning end bondegårdsjorden. Det sidste stemmer da ligeledes godt overens med det forhold, at statsmagten efter enevældens indførelse fastholdt den eksisterende produktionsstruktur og trods det eksisterende ødegårdproblem gennemførte og fastholdt forbudet mod nedlæggelse af bøndergårde.

Her forekommer den givne fremstilling af produktionsvilkårene 1660-1708 alt for unuanceret og summarisk. Udover det lave foldudbytte på bøndergodset vil Th. Munck gerne kunne påpege en alvorlig produktionsnedgang i årene efter 1660 (s. 239). Dette sker på baggrund af nogle kildevurderinger, der synes ganske uholdbare og utilstrækkelige som dokumentation for en produktionsnedgang. Den første vurdering bygger på en sammenligning af hartkornsansættelsen for bøndergårde i de enkelte amter i henholdsvis amtstuematriklen fra 1664 og Christian V.s matrikel fra 1686-88. Tallene fra Christian V.s matrikel er taget fra en opstilling i Rtk. inden de sidste påbudte forhøjelser på 1/12 og 1/16 for henholdsvis Fyn og Jylland var gennemført (s. 69 ff.). I øvrigt er der udarbejdet et fortrinligt kortbilag over amts- og herredsinddelingen ifølge Chr. V. matrikel i årene 1681-

¹ Gert Poulsen, Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede. Fortid og Nutid 26. 1975-76, s. 358-371. Debatten er fortsat i de senere numre af tidsskriftet.

88 i forbindelse med denne kildebearbejdelse (s. 250-51). Det drastiske fald i htk.ansættelsen i 1687 i forhold til htk. i 1664 vurderes på følgende vis: »Medmindre 1664 matriklens tal var stærkt overoptimistiske eller de faktisk repræsenterede landbrugets virkelige tilstand i den tidlige del af 1600-tallet (da de var baserede på de eksisterende jordebøgers opgivelser) kan forskellen kun forklares ud fra et voldsomt fald i landbrugsproduktionen i dette tidsrum«. Forfatterens ekspliciterede tiltro til resultatet af Chr. V.s matrikulering (s. 71) skal ikke her anfægtes, men det ville være rimeligt at blive præsenteret med en begrundelse for, at det umiddelbart skulle være muligt at sætte lighedstegn mellem 1. td. htk. ifølge vurderingen i 1664 og 1 td. htk. ifølge vurderingen 1681-88, der var baseret på helt andre principper. Endnu mere betænkeligt bliver dette, når forfatteren senere uden nærmere diskussion vælger den tredje tolkning af de tre mulige, som han selv har fremført, og tager forskellene som udtryk for et kraftigt fald i produktionen i perioden (s. 88). Det andet bevis er faldet i prisen på bøndergårdsjord og ødegårdsjord i perioden 1664-1691. I den officielle prisfastsættelse af 19/7 1664 kostede alm. hovedgårdsjord og bondegårdsjord 45 rdl. pr. td. htk. og ødegårdsjord 25 rdl. pr. td. htk. I prislisten pr. 31/1 1691 blev hovedgårdsjord sat til 50 rdl. pr. td. htk. Fuldt besat og dyrket bondegårdsjord til 40 rdl., delvis dyrket bondegårdsjord til 30 rdl. og ødegårdsjord til 10 rdl. pr. td. htk. De to prislisten er jo blevet til i to vidt forskellige situationer, og det er to forskellige tdr. htk., der er tale om, ligesom ødegårdsjord synes at være opfattet forskelligt på de to tidspunkter. At staten bevidst overvurderede jordpriserne på såvel bondegårdsjord og ødegårdsjord i 1664, hvor man skulle have afviklet rigets gæld gennem udlæg og tvangssalg af kronens jorder til de forskellige kreditorer er almindelig kendt. Man kan derfor ikke antage at de to prislisters forskellige satser nødvendigvis har nogen forbindelse med den faktiske produktion indenfor de forskellige landbrugssektorer. Her ville en gennemgang af priserne på landbrugsjord, der blev handlet mellem private, ud fra skøde- og panteprotokoller, nok kunne give et sikrere skøn over udviklingen. Yderligere havde der her været en mulighed for en komparation af produktionsudviklingen på europæisk plan til supplerende af det danske kildemateriale, men denne mulighed udnyttes desværre ikke.

Den ovennævnte gennemgang kan tjene til at understrege, hvor lille vort faktiske kendskab til periodens produktionsmæssige forhold indenfor de forskellige landbrugssektorer er, samt hvor vigtigt det er at få udbygget vor viden herom. Her deler jeg ikke Th. Muncks pessimisme, når han hævder, at der er meget få kilder til belysning af de økonomiske og produktionsmæssige forhold på de private godser og på de fleste af kronens godser bortset fra matriklerne (s. 107 f.). Her undervurderes godsarkivernes og centraladministrationens indhold af såvel regnskabsmæssigt materiale som kilder til belysning af bøndernes vilkår. I hvertfald er materialet mere righoldigt end for perioden før 1660 og bedre end det, Hans Fussing har bygget sine klassiske godsøkonomiske studier på.

Det andet punkt, der drages ind i problematikken, er, at kronen efter enevældens gennemførelse blev stærkt afhængig af en stor fast beskatningsindtægt, specielt da man ved frasalget af størsteparten af krongodset i 1660'erne mistede de fleste domæneindtægter. Behovet for større og sikrere statsindtægter, der jo også havde været stærkt voksende før enevælden og blev så stærkt understreget gennem den nødvendige gældssanering efter svenskekrigene, burde nok være stærkere fremhævet, da dette behov også uden produktionsnedgang indenfor landbruget er tilstrækkeligt til at forklare de dårlige økonomiske forhold for bønderne i perioden. Det væsentlige var her, at man umiddelbart efter 1660 gik over til at udskrive skat på grundlag af landbrugsjordens værdi, istedetfor som hidtil at udskrive personskatter. Fremover blev personskatter forbeholdt de ekstraordinære skatteudskrivninger og jordbeskatningen blev sammen med de indirekte skatter hovedindtægtskilden for staten. Selvom vi også her i høj grad mangler nøjagtige beregninger, er det næsten sikkert,

at jordbeskatningen steg stærkt fra 1662-1708. Her er det på sin plads at fremhæve et enkelt forhold, som på forunderlig vis synes overset af såvel Munck som af den tidligere forskning omkring konsekvenserne af enevældens indførelse. Afskaffelsen af adelens privilegier, herunder de økonomiske, medførte nok en midlertidig beskatning af hovedgårdsjord frem til den endelige regulering af forholdene i 1682, hvor de nye hovedgårde igen blev skattefri for hovedgårdsjordenes vedkommende, men de store tabere ved adelsprivilegiernes ophævelse blev adelens ugedagsbønder. Ugedagsbønderne måtte fremover betale skat på lige fod med de øvrige fæstebønder, uden at de fik nogen kompensation herfor fra deres godsejere i form af en nedsættelse af deres arbejdsydelse til hovedgårdens drift. Dette må have medført en voldsom forøgelse af disse bønders samlede afgiftsbyrde til godsejer og stat. På længere sigt har dette forhold formentlig medført, at man kunne øge kravene til arbejdsydelse også fra de øvrige bønder under de enkelte godser. Det vil nok være meget centralt at få flere beregninger på bordet til belysning af de samlede økonomiske konsekvenser for bondestanden af adelsprivilegiernes ophævelse.

Th. Munck understreger, at Kongeloven i perioden 1660-1708 langt fra var en praktisk realitet, samt at enevælden udover at skulle skabe økonomisk stabilitet også havde problemer med at organisere en effektiv lokal- og centraladministration, med at skabe balance mellem militære og civile behov og med at undgå langtidsskadelige virkninger af det store skattetryk (s. 53). Denne realitet medførte, at statsmagten hurtigt kom ind på at gengive adelen dens personlige privilegier. Herudover fandt den nyetablerede statsmagt hurtigt ud af, at såfremt den skulle have varetaget de lokaladministrative opgaver tilstrækkeligt effektivt, måtte man bygge videre på det eksisterende godssystem. Denne afgørelse kom klart til udtryk i forordningen af 16. dec. 1682 og i de forskellige lovparagraffer i Danske Lov. Man favoriserede i denne lovgivning klart de større godsenheder uanset om godsejeren var adelig eller ej, og man gav disse godsejere nogle begrænsede skatteprivilegier mod, at de til gengæld varetog deres traditionelle lokale forpligtelser overfor deres undergivne, og mod, at de stod inde for skatteopkrævningen hos bønderne. Loven forekommer så central og principiel i forhold til den opstillede problemstilling, at den nok burde have været placeret mere centralt i fremstillingen (s. 55 f.). Staten tilkendegav hermed, at den ønskede landet opdelt i store velarrangerede godskomplekser, hvor det eksisterende forhold mellem hovedgårdsjord og bøndergårde skulle opretholdes, og hvor staten kunne henholde sig til godsejeren som den ansvarlige overfor staten. For at lette godsejeren i dennes bestræbelser blev godsejernes rettigheder overfor bønderne, som påpeget af Th. Munck, udvidet ganske betydeligt i perioden (s. 93 ff.). Det er ligeledes klart, at staten herudfra måtte opfatte selvejerbønderne som et forstyrrende element i det nye system, og at man derfor gerne så dem forsvinde, således som det demonstreres i det sidste kapitel (s. 207 ff.). Alene ud fra gennemgangen af disse reguleringer fra lovmagtens side mener jeg, at den opstillede problemformulering entydigt lader sig besvare. Der eksisterede ikke en særlig »forståelse« for bønderne fra kongemagtens side.

I kapitlerne VI og VII kommer da den centrale fremstilling af almuens frihed indenfor de produktionsmæssige og administrative rammer, som reguleringen og udbygningen af godssystemet fastlagde. De nyttige oversigter over de enkelte love suppleres her i fremstillingen med et stort og varieret materiale fra de centrale retsinstanter og fra centraladministrationen, der klart og overbevisende belyser, hvorledes man rent faktisk tolkede lovens bogstav i de konkrete tilfælde og hvilke problemer lovgiverne i en række tilfælde skabte for de lokale administratorer. I overensstemmelse med den ældre forskning hævdes det, at en vurdering af, hvor stor frihed den enkelte indbygger havde, ikke kan indskrænke sig til en analyse af vornedskabets betydning, men må inddrage en samlet vurdering af samtlige vandringshæmmende foranstaltninger i perioden. Såvel landmilitudsudskrivningerne som

bestemmelserne vedrørende forpligtelserne til at tage fast arbejde som de skærpede regler for udstedelse af lovlige skudsmål og pas må inddrages. Konklusionen synes at blive, at uanset de formelle forskelle ved at være vorned og ikke vorned, så var det i praksis meget vanskeligt for begge grupper at hævde en reel frihed. Munck overbeviser ihvertfald læseren om, at vornedskabet, da det blev ophævet havde mistet det meste af sin praktiske betydning som frihedsskabende lovinitiativ (s. 206). Heri synes der at være en vis overensstemmelse med J. C. H. R. Steenstrups opfattelse, når denne skriver: »Hvis en bonde fra Christian IV's eller Frederik III's tid blev adspurgt om, hvilken af de pligter, der påhviler ham, han helst ville befries for, da tror jeg sikkert, at han ikke ville svare vornedpligten. Det er naturligvis kun et skøn, men jeg tror ikke, at denne byrde følte hårdest. Nej, han ville ønske sig fritaget for hoveri, ægter og offentlige arbejder«. ² Dette udsagn ville Steenstrup nok også lade gælde for Christian V's og Frederik IV's tid. Tilbage står da problemet om, hvad der var motivet til kongens ophævelse af vornedskabet. Dette løses ikke i fremstillingen, men det anføres, at Frederik IV personligt mente, at det ville være retfærdigt med en emancipation (s. 204). Senere fremhæves det, at Frederik IV tilstræbte en langsom og kontrolleret ophævelse af vornedskabsinstitutionen, men i øvrigt ikke havde til hensigt at mindske kontrollen med bondebefolkningens mobilitet (s. 205). Fremstillingen af statens favorisering af et udbygget godssystem og beskrivelsen af, hvorledes bøndernes frihed i sammenhæng hermed indskrænkedes i perioden i en sådan grad, at ophævelsen af vornedskabet i 1702 var uden betydning for de berørte bønder, er en overbevisende nyfortolkning af periodens politik, som formentlig vil blive stående. Det synes klart påvist, at staten ikke tog noget særligt hensyn til bondestanden i perioden 1660-1708. Når det derudover hævdes, at bondestanden på trods heraf bevarede en særlig tillid til kongemagten, er det vel nok muligt, men med de mange gengivne eksempler på, hvor svært bønderne havde ved at få deres ret ved retsinstanserne, er det vanskeligt at acceptere forfatterens påstand om, at retssystemet skulle have været medvirkende hertil (s. 242 f.). Det er en på mange måder inspirerende og kontroversiel skildring af periodens danske agrarhistorie, der gives med dette værk, men, som det forhåbentlig er fremgået af denne anmeldelse, står der også mange spændende og uløste problemer tilbage, da perioden 1660-1733 er et forsømt tidsafsnit i den danske agrarhistorie.

Finn Stendal Pedersen

Ole Feldbæk: Denmark and the Armed Neutrality 1800-1801. Small Power Policy in a World War. Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie, Publikation nr. 16. København, Akademisk Forlag 1980. 305 s.

Professor Feldbæks formål med denne undersøgelse er at kortlægge og forklare den danske regerings handlingsmønster i forbindelse med Det væbnede Neutralitetsforbund 1800-1801, idet den danske politik placeres inden for rammerne af disse års storpolitiske udvikling. Samtidig er afhandlingen ment som et bidrag til en dybere forståelse for småstaters generelle vilkår og handlingsmuligheder under en storkrig.

Faglitteraturen på hovedsprogene lider efter forf.s mening (s. 11) af den skævhed, at småstaternes adfærd i international politik sædvanligvis betragtes ud fra stormagternes synspunkt, hvilket bl.a. skyldes sprogbarriererne. Småstaternes politik kommer derved oftest til at fremstå som en uforståelig blanding af urealistiske principstandpunkter, overfølsomme prestigehensyn og en begærlig jagen efter økonomiske gevinster på kort sigt.

² J. C. H. R. Steenstrup, *Den danske Bonde og Friheden*. Kbh. 1888, s. 89 f.